

“वडवणी तालुक्यातील बंजारा समाजाच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीचा
एक समाज शास्त्रीय अभ्यास.”

सामाजिक शास्त्रे विद्याशाखा अंतर्गत लघु-शोध प्रकल्पासाठी सादर केलेला लघु-शोध प्रबंध

: संशोधक :

प्रा. राठोड भिमराव जैसु
समाजशास्त्र विभाग,
पद्मभूषण वसंतदादा पाटील महाविद्यालय पाटोदा,
ता. पाटोदा जि. बीड.

: सलग्नित :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.
(महाराष्ट्र राज्य)

विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली.
पश्चिम विभागीय केंद्र, गणेशखिंड, पुणे.
सप्टेंबर २०१४

प्रतिज्ञा पत्र

मी प्रतिज्ञापूर्वक निवेदन करतो की, “वडवणी तालुक्यातील बंजारा समाजाच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीचा एक समाजशास्त्रीय अभ्यास.” हा विषय लघु-शोध प्रकल्पासाठी (मायनर रिसर्च प्रोजेक्टसाठी) घेतलेला होता. हा लघु-शोध प्रकल्पातील सर्व मजकूर माझ्या संशोधन अभ्यासावर आधारलेला आहे. विद्यापीठ अनुदान आयोग नवी दिल्ली, पश्चिम विभागीय केंद्र, गणेश खिंड पुणे येथे सादर केलेला हा लघु-शोध प्रकल्प मी अन्य कुठल्याही विद्यापीठात कोणत्याही स्वरूपात पदवी व इत्यादी कारणासाठी सादर केलेला नाही.

संशोधक

प्रा. राठोड भिमराव जैसु

समाजशास्त्र विभाग

पद्मभूषण वसंतदादा पाटील महाविद्यालय,

पाटोदा ता. पाटोदा जि. बीड.

नवगण शिक्षण संस्था राजुरीचे

पद्मभूषण वसंतदादा पाटील महाविद्यालय, पाटोदा जि. बीड

प्राचार्य

डॉ. दत्तात्रय बी. आघाव

(०२४४४) ऑ. २४२६६७, २४२०६७, २४२४५५, २४३०४९ फॅक्स २४३०५९

ई मेल :- pvp_patoda@rediffmail.com pvppatoda@gmail.com

सचिव

डॉ. भारतभूषण क्षीरसागर

नॅक पुनर्मुल्यांकन ब ग्रेड

वेबसाईट :- www.pvpcollegepatoda.org

जा.क्र.-पवपामपा/२०१४-१५/

दि. / /२०१४

प्रमाणपत्र

प्रमाणित करण्यात येते की, प्रा. राठोड भिमराव जैसु, समाजशास्त्र विभाग, पद्मभूषण वसंतदादा पाटील महाविद्यालय, पाटोदा. यांनी “वडवणी तालुक्यातील बंजारा समाजाच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीचा एक समाजशास्त्रीय अभ्यास.” हा लघु-शोध प्रकल्प विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या अर्थ सहाय्यातून लिहिलेला आहे. हा लघु-शोध प्रकल्प यांनी स्वतंत्रपणे तयार केला असून कुठल्याही शोध - प्रबंधाची प्रतिलिपी नाही. करिता प्रमाण पत्र देण्यात येत आहे.

दिनांक :- / /२०१४

प्राचार्य

पद्मभूषण वसंतदादा पाटील महाविद्यालय,
पाटोदा. जि. बीड - ४१४२०४.

ऋणनिर्देश

विविधता हे भारतीय समाजाचे एक लक्षण मानले जाते. भारतामध्ये अनेक जाती - जमातीचे लोक राहतांना दिसून येतात. अनेक रुढी, प्रथा, परंपरा, धर्म, पंथ, भाषा आणि संस्कृती या देशात नांदतांना दिसते. प्रत्येक जातीची संस्कृती ही वेगळी आहे. आपल्या संस्कृती प्रमाणे वागण्याचा अधिकार भारतीय लोकशाहीने सर्वांना बहाल केलेला आहे. भारतीय समाजाचा एक घटक समजल्या जाणाऱ्या बंजारा समाजाने आपली संस्कृती इतर समाजाच्या संस्कृती पेक्षा किती वेगळी आहे. या वेगळेपणाची माहिती बंजारा समाजासह इतर समाजाला देखील व्हावी व बंजारा समाजात निर्माण होणारी भावी पिढी यांनी आपल्या संस्कृतीची तसेच जीवन जगण्याच्या पद्धतीची ओळख असावी हाच उद्देश डोळ्यासमोर ठेवून वडवणी 'तालुक्यातील बंजारा समाजाच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीचा एक समाज शास्त्रीय अभ्यास.' अशा विषयाची निवड करून त्यावर प्रकाश टाकण्यात आलेला आहे.

प्रस्तुत संशोधनाचा विषय हाती घेण्याचा एवढाच उद्देश आहे की, माझा जन्म बंजारा समाजात झाल्यामुळे समाजाचे ऋण फेडण्यासाठी बंजारा समाजावर संशोधन करून समाजाबद्दल असणारी माहिती मिळवावी व ती माहिती माझ्या सह सर्व सामान्य माणसापर्यंत पोहचवावी अशी तिब्र इच्छा होती. प्रस्तुत संशोधनाचा विषय कठीण असला तरी मी स्वतः ग्रामीण भागातील असल्याकारणाने हे कार्य करणे मला सहज व सोपे झाले. बंजारा समाजाची भाषा ही माझी मातृभाषा असल्यामुळे सर्वांशी संवाद साधणे, चर्चा करणे आणि मुलाखती घेणे मला सहज शक्य झाले. तसेच या विषयाचे अध्ययनक्षेत्र माझी जन्मभूमी असल्याने ते अतिशय सुलभ झाले.

प्रस्तुत विषयाच्या निवडीपासून ते संशोधनाच्या समारोपा पर्यंत ज्याचे बहुमुल्य मार्गदर्शन मिळाले असे आमच्या महाविद्यालयाचे आदरणीय प्राचार्य डॉ. डी. बी. आघाव सर यांच्या ऋणातून मुक्त होणे माझ्यासाठी अशक्य आहे. नवगण शिक्षण संस्थेचे मार्गदर्शक व माझे आदर्श स्थान मा. ना. जयदत्तजी क्षीरसागर साहेब, यांच्या आशीर्वादानेच हे कार्य करणे मला सुलभ झाले. त्यामुळे मी त्यांच्या ऋणातच राहु इच्छितो. शैक्षणिक कार्याची आवड असणारे व संशोधन कार्यात प्रोत्साहन देणारे माझे मित्र प्रा. एम. आर. मुंडे, डॉ. सुधाकर गुटे, डॉ. प्रशांत साबळे, प्रा. यादव घोडके, प्रा. मनीषा गाडवे, डॉ. प्रशांत पाटील, डॉ. बी. एम. मोहिते, डॉ. रामनाथ वाढे प्रा. शिरसट, प्रा. चांडक, प्रा. ससाणे, प्रा. शिंदे, प्रा. बोराडे, प्रा. शेळके या सर्वांचे मी आभार मानतो. कार्यालयीन अधिक्षक श्री. कोल्हे विलास, अकाउंटंट श्री. अनिल क्षीरसागर यांचे ही आभार मानने मी माझे कर्तव्य समजतो.

बालपणापासून ज्याच्या मायेची सावली प्रगती पथावर जाण्यास कारणीभूत ठरली असे माझे जन्मदाते आई - वडील, जीवनभर माझ्यावर प्रेमाचा वर्षाव करणारी भगीनी सौ. शांताबाई यांच्या नैतिक पाठबळामुळेच हा लघु-शोध प्रबंध पूर्ण होऊ शकला. ग्रंथालयाचे प्रमुख प्रा. पटार्डित सर यांनी संशोधन कार्यात वेळोवेळी माझा उत्साह वाढविला व संशोधनासाठी लागणारी ग्रंथसंपदा मला पुरविली त्याबद्दल त्याचे आभार मानने मी माझे कर्तव्य समजतो. तसेच माझ्या जीवनाच्या सर्वांगीण उन्नतीबरोबरच प्रस्तुत संशोधन कार्याच्या इतिश्रीसाठी सदैव प्रेरणेचा दीपस्तंभ म्हणून प्रकाश देणारी माझी सुविध्य पत्नी सौ. कल्याणी हिने मला खूप मोलाची साथ दिली. या लघुशोध प्रबंधाच्या समाप्ती प्रसंगी माझे चि. विशाल, चि. उमेश यांची आठवण करणे योग्य वाटते. कारण त्यांच्या प्रेम व स्नेहपूर्ण वात्सल्याची छाया मला सतत प्रेरणादायी ठरली.

या लघुशोध प्रबंधाचे संगणकीय काम करणारे श्री. नाईकवाडे रवि यांनी उत्कृष्टपणे काम केले म्हणून त्यांचे आभार मानने एक कर्तव्य समजतो. त्याच बरोबर प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्षरित्या अनेकांनी या संशोधन कार्यात सहकार्य केले, यास्तव सर्वांचे मनःपूर्वक आभार

आपला

प्रा. राठोड भिमराव जैसू

समाजशास्त्र विभाग

पद्मभूषण वसंतदादा पाटील

महाविद्यालय पाटोदा. जि. बीड.

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	विवरण	पृष्ठ क्रमांक
१	मुख पृष्ठ	I
२	संशोधकाचे प्रतिज्ञा पत्र	II
३	प्राचार्याचे प्रमाण पत्र	III
४	ऋणनिर्देश	IV
५	अनुक्रमणिका	V
प्रकरण १	प्रस्तावना	१-१८
प्रकरण २	सामाजिक संशोधन पद्धती	१९-२७
प्रकरण ३	कुटुंब आणि विवाह	२८-५०
प्रकरण ४	आर्थिक आणि सामाजिक स्थिती	५१-७२
प्रकरण ५	शिक्षण आणि राजकिय सहभाग	७३-८९
प्रकरण ६	निष्कर्ष आणि उपाययोजना	९०-१०१
	• मुलाखत अनुसूची	१०२-१०६
	• संदर्भ ग्रंथ सूची	१०७-११०